

Фонд «Меморіал  
убитим євреям Європи»  
Український центр вивчення  
історії Голокосту

Foundation Memorial  
to the Murdered Jews of Europe  
Ukrainian Center  
for Holocaust Studies

## ГОЛОКОСТ

у Бердичеві і пам'ять  
про нього

## HOLOCAUST

and Remembrance  
in Berdychiv



У нарисі представлено історію життя та загибелі під час Голокосту єврейської громади міста Бердичів Житомирської області, що входить до міжнародного проекту «Захистимо пам'ять», у рамках якого у 2019 р. одне з масових поховань єврейських жертв – поблизу села Хажин біля Бердичева – було облаштовано як гідне місце пам'яті та інформації, а в центрі міста Бердичів було відкрито виставку історії місцевої єврейської громади. Дослідження ґрунтуються на джерелах з українських та закордонних архівів, науковій літературі і матеріалах приватних колекцій.

This publication tells the story of the life and death of the Jewish community in the Ukrainian town of Berdychiv during the Holocaust. The town, located in the Zhytomyr region of Ukraine, is one of the sites of the international project "Protecting Memory". In 2019, the project helped transform one of the sites where Jews were murdered, close to the village of Khazhyn near Berdychiv, into a dignified memorial and place of information. As part of the project, an exhibition dedicated to the history of Berdychiv's Jewish community was opened in the centre of Berdychiv. The research for the exhibition is based on sources from Ukrainian and foreign archives, academic literature and private collections.

*Проект і, зокрема, історичне дослідження, результатом якого є ця публікація, виконано завдяки підтримці Міністерства закордонних справ Німеччини.*



Auswärtiges Amt

*Both the project and the historical research, which resulted in this publication, have been funded by the German Federal Foreign Office.*

**Редакційна колегія:**

Уве Ноймеркер  
д-р Анатолій Подольський  
д-р Ульріх Бауманн  
д-р Світлана Бурмістр  
Олександра Вроблевська  
Божена Козакевич  
Марія Гончаренко-Шуберт  
Рей Брандон

Редактор  
Михайло Тяглий

Переклад  
Ганна Черноус

**Editorial board**

Uwe Neumärker  
Dr. Anatoliy Podolskyi  
Dr. Ulrich Baumann  
Dr. Svetlana Burmistr  
Aleksandra Wroblewska  
Bozhena Kozakevych  
Mariya Goncharenko-Schubert  
Ray Brandon

Editor  
Mykhaylo Tyaglyy

Translated by  
Hanna Chornous

ISBN 978-966-2726-98-5

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 2019  
© Український центр вивчення історії Голокосту, 2019

## ЗМІСТ/CONTENTS

---

Переднє слово/Foreword.....	4/5
Єврейський Бердичів/Jewish Life in Berdychiv .....	12/13
Голокост/The Holocaust .....	20/21
Відбудова та пам'ять/Reconstruction and Remembrance .....	30/31
Сімейні історії/Family Biographies .....	36/37
Карти/Maps .....	48/48

## ПЕРЕДНЄ СЛОВО

---

У період німецької окупації 1941–1944 років на території сучасної України шляхом масових розстрілів було вбито понад мільйон єврейських дітей, жінок та чоловіків. Їх поховали у численних могилах. Міжнародний проект «Захистимо пам'ять» має на меті облаштування знехтуваних та забутих масових поховань євреїв та ромів, а також створення поруч з ними місць пам'яті та інформації для того, аби зберегти пам'ять про жертв для сьогодення та майбутнього.

На території сучасної України знаходяться близько 2000 місць масових розстрілів. У віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх протитанкових ровах чи піщаних кар'єрах загопи Вермахту, СС та поліція – за участі місцевого населення – знищували цілі єврейські громади, нерідко впродовж кількох днів. Часто жертв змушували самих викопувати ями та роздягатися. Спочатку вбивали чоловіків, а потім жінок та дітей. Біля могил, перед лицем смерті, відбувалися страшні сцени.

Після війни багато з цих місць убивств пішли у небуття. Для небагатьох, кому вдалося вижити, вшанування пам'яті вбитих членів родини, друзів та знайомих було можливим лише у вузькому колі. Офіційна радянська історіографія відмовлялася визнати євреїв як окрему групу жертв Другої світової війни. Коли за ініціативи євреїв, які вижили і повернулись, встановлювалися скромні пам'ятні обеліски, вони мусили бути присвячені «мирним радянським громадянам».

Лише в 1990-х роках, у незалежній Україні, в багатьох місцях були встановлені пам'ятні обеліски, що вказували на єврейське по-

## FOREWORD

---

During the German occupation, from 1941 to 1944, over one million Jewish children, women, and men were murdered and hastily buried in mass shooting operations throughout the territory of what is today Ukraine. The international project “Protecting Memory” works both to transform the neglected and forgotten mass graves of Jews and Roma into dignified places of remembrance and information points and to preserve the memory of the victims for the present and future.

Estimates suggest there more than 2,000 mass shooting sites on the territory of contemporary Ukraine. In remote ravines and forests, in the middle of fields, in former tank traps and sand quarries, Wehrmacht, SS, and police forces, supported by local auxiliary police and administrative offices, wiped out entire Jewish communities – often over the course of just a few days. In many cases, the victims were forced to dig the pits themselves and to undress. Usually, men were shot first, then women and children. Dramatic scenes unfolded at the pits as the Jews braced for impending death.

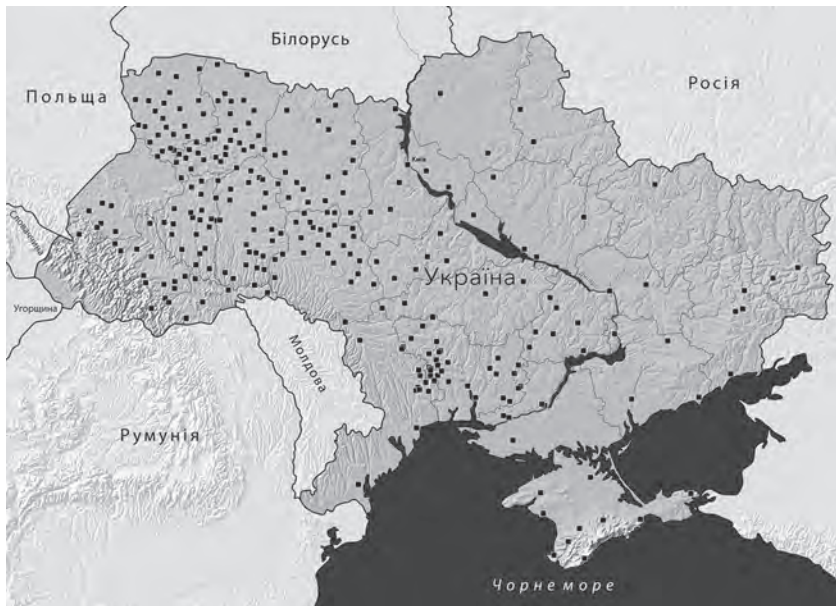
Many of these murder sites faded into obscurity after the war. For the few survivors, it was possible to remember their murdered family members, friends, and acquaintances only in private. Official Soviet historiography refused to recognize Jews as a distinct group of victims. When Jewish survivors or returnees were able to lay modest memorial stones, these had to be dedicated to “peaceful Soviet citizens”.

Only in the 1990s – in independent Ukraine – were memorial stones stating the Jewish identity of the victims erected in numerous

ходження жертв. Однак сотні масових поховань залишаються донині непозначеними, незахищеними та занедбаними. Ці землі використовуються у сільському господарстві або забудовуються. Сліди осквернення могил справляють гнітюче враження. Більшість масових поховань не є гідними місцями скорботи та пам'яті про стерте з лиця землі єврейське життя.

Проект «Захистимо пам'ять» поєднує в собі заходи щодо архітектурного захисту та гідного облаштування масових поховань з історичною та педагогічною роботою. Комплексність проекту відображається в таких напрямках та основних принципах діяльності:

Точне місцезнаходження та межі поховань у місцях проекту визначаються за допомогою неінвазивних методів з метою дотримання релігійних приписів юдаїзму (Галахи) та збереження спокою померлих. Проведення робіт (археологічних досліджень та подальшого будівництва) супроводжують представники комітету у справах збереження єврейських цвинтарів у Європі, які також слідкують за до-

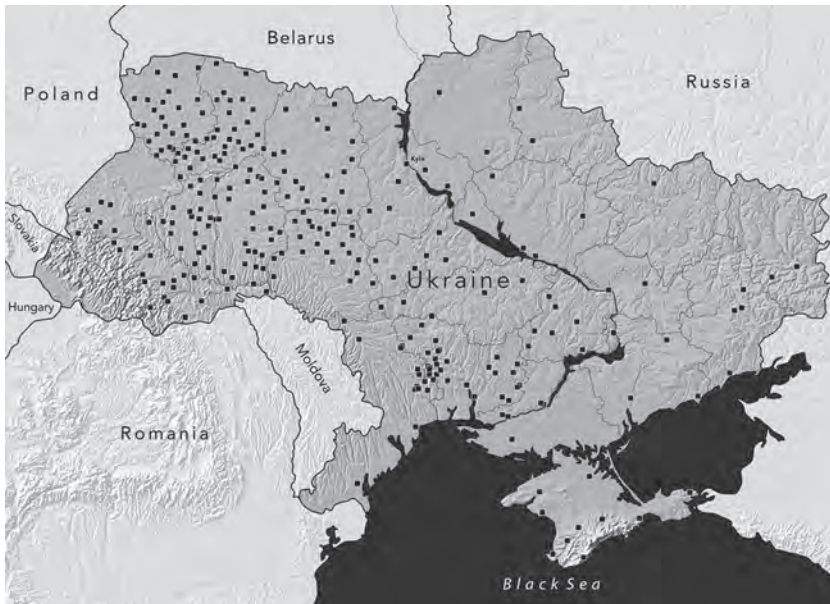


*Карта сучасної України з містами та селами, в кожному з яких з 1941 по 1943 рік було розстріляно 500 або більше євреїв. Таких місць 300. До цього додаються ще сотні місць масових розстрілів з меншою кількістю жертв.*

places. However, hundreds of mass graves remain unmarked, unprotected, and neglected. Many are often used for agriculture or construction. Especially disconcerting are the traces of plundering. Most of the mass graves are not dignified sites of mourning and remembrance about the Jewish life lost. Almost none provide any information about the events that took place at such sites and the lives of those who perished there.

The project “Protecting Memory” combines the sustainable protection and dignified memorialization of mass graves with historical and educational work. The complexity of the project is reflected in its areas of activity and guiding principles:

The exact location and boundaries of graves at project sites are determined by non-invasive methods. This is done in order to comply with Jewish religious law (Halacha), which requires that the final resting place of the dead remains undisturbed. Representatives of the Committee for the Preservation of Jewish Cemeteries in Europe moni-



*A map of present-day Ukraine showing the cities, towns, and villages where mass shootings of 500 or more Jews were carried out between 1941 and 1943. There are 300 locations of this kind alone. In addition, hundreds of other mass shootings involving fewer victims also took place throughout Ukraine.*

триманням Галахи. Представники місцевих єврейських общин також долучаються до роботи над проектом.

Масовим похованням та прилеглим територіям слід надати адміністративний захист, що включає в себе, в першу чергу, відведення цих територій у комунальну власність та перетворення їх у пам'ятні місця з відповідним внесенням у кадастрові плани. Після облаштування вони повинні бути внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення і, таким чином, підлягати державній охороні.

Масові поховання необхідно захистити архітектурними конструкціями й облаштувати як гідні місця пам'яті та інформації. За допомогою архітекторів з цією метою здійснюється пошук економних та тривалих рішень. Наявні пам'ятні знаки зберігаються та інтегруються у нові місця пам'яті. Особливі труднощі виникають при захисті масових поховань, що осквернюються.

Місцезнаходження масових поховань, кількість жертв, долі окремих із них та тих, кому вдалося вижити, перебіг злочину та інформація про задіяних злочинців визначається за допомогою ретельних історичних досліджень. Історія єврейських громад та їхнього знищення в часи Голокосту презентується кількома мовами на інформаційних стелах. Результати історичної роботи використовуються в освітній програмі, яка проводиться з місцевими школами, а також зі студентами в проекті по усній історії. Освітня програма має на меті заохочення вчителів, учнів та студентів до самостійного вивчення місцевої історії та залучення їх до роботи над новими місцями пам'яті.

З-поміж кількох місць проекту «Захистимо пам'ять» масове поховання євреїв Бердичева біля с. Хажин має особливе значення. Велика чисельність жертв на цьому місці, його незахищеність та систематичне порушення спокою жертв мародерами у гонитві за міфічними коштовностями, що їх нібито жертви забирали із собою, зробило завдання захисту та облаштування цього місця вкрай актуальним. На тлі багатой та насиченої історії бердичевського єврейства нагальною виявилася не лише робота з упорядкування цього місця поховання, а й надання сучасній громаді Бердичева можливості ознайомлення з широким спектром спадщини бердичевських євреїв та історії Голокосту шляхом створення виставки у центрі міста. Ця виставка є результатом німецько-українського спів-



tor the ground-related work on site – both archaeological surveys and later construction – so as to ensure that Halacha is maintained. Local Jewish communities are also involved in project work.

Through “Protecting Memory”, the surface of the mass graves and the adjoining area receive comprehensive administrative protection. This includes first and foremost the transfer of the plots of land affected to communal property, their re-designation of intended use as memorial sites, and their corresponding entry into cadastral maps. After construction, the memorial sites are entered into the State Registry of immovable Monuments of local Significance in Ukraine and, with that, placed under the state protection.

“Protecting Memory” also sees to it that mass graves are structurally protected and turned into dignified places of remembrance and information points. Project architects help find cost-effective and sustainable solutions with this end in mind. Elements from existing memorials are left in place and integrated into the new memorial sites. The protection of mass graves where looting efforts occur presents a major challenge.

Extensive historical research helps to determine the location of mass graves, the sequence of events during mass shootings, the number of victims, the perpetrators involved, and the fate of individual victims and survivors. The results of this research are made available to the public in a variety of ways. The history of Jewish communities and their destruction during the Holocaust is presented in three languages on information stelae at each project site. The results of the historical research are also used for pedagogical work with local schools and an oral history project with university students. The aim of the educational program is to encourage teachers, schoolchildren, and students to explore their local history on their own and to care for the new memorial sites.

Among the “Protecting Memory” project sites, the site near Khazhyn where the Jews from Berdychiv were murdered is of particular significance. Due to the high number of victims at this site, its lack of protection and the constant violation of the victims’ resting place by looters looking for valuables, which the victims were rumoured to have had on them, the task of protecting and transforming this place was a crucial one. Given the rich and eventful history of Berdychiv’s Jewish community, another important task was to provide to-

робітництва в рамках проекту «Захистимо пам'ять» під керівництвом Фонду «Меморіал убитим євреям Європи» (Берлін) у співпраці з Бердичівською міською радою та єврейською громадою Бердичева, Музеєм історії міста Бердичева і Музеєм єврейства міста Бердичева, а також з Українським центром вивчення історії Голокосту (Київ). Фінансування проекту та виставки було надане Міністерством закордонних справ Німеччини. Матеріали виставки поміщені в основу даного видання.

Докладніше про проект «Захистимо пам'ять» можна дізнатися тут: [www.erinnerungbewahren.de/uk/](http://www.erinnerungbewahren.de/uk/)



day's community with an opportunity to learn more about the heritage of the Berdychiv Jews and Holocaust history by creating an exhibition in the town centre. This exhibition was produced by the Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin) as part of the project "Protecting Memory" in cooperation with the Berdychiv town council, the Jewish Community of Berdychiv, the Berdychiv Historical Museum, the Berdychiv Jewish Museum, and the Ukrainian Center for Holocaust Studies (Kyiv). The project and exhibition are funded by the German Federal Foreign Office. Resources from the exhibition have been used to prepare this brochure.

Detailed information about the "Protecting Memory" project can be found here: [www.erinnerungbewahren.de](http://www.erinnerungbewahren.de)



## ЄВРЕЙСЬКИЙ БЕРДИЧІВ

---

Євреї проживали у Бердичеві з кінця XVI ст. Тоді містечко та навколишні землі перебували у складі Польсько-Литовської держави Речі Посполитої. Наприкінці XVIII ст. Бердичів став одним із центрів хасидизму – релігійного руху, який здобув велику кількість прихильників. Місто було відоме передусім численними ярмарками.

Унаслідок другого поділу Польщі у 1793 р. Бердичів увійшов до складу Російської імперії. Із середини XIX ст. торговельне значення міста поступово зменшувалось. У 1850–1860 рр. відкрили два казенні єврейські училища, а згодом – ще декілька приватних. За офіційним загальним переписом населення Російської імперії 1897 р., у Бердичеві проживали 53 728 осіб, із них майже 42 тисячі – єврейської національності, що становило 80% всього населення міста. Бердичів був одним із найбільших єврейських культурних центрів Російської імперії.

Радянська держава спершу підтримувала єврейську пролетарську культуру та мову їдиш. Згодом через зміни в національній політиці єврейські та християнські релігійні заклади закрили. Багато євреїв разом з українцями та представниками інших національностей стали жертвами Голодомору та Великого терору. Наприкінці 1930-х рр. навчання в єврейських школах перевели на російську мову. За переписом населення 1939 р., у Бердичеві проживали 23 266 євреїв.

## JEWISH LIFE IN BERDYCHIV

---

Jews have been living in Berdychiv since the late 16th century, which was then a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. At the end of the 18th century Berdychiv became one of the centres of Hasidic Judaism, a religious movement with a huge following. The town was known above all for its many fairs.

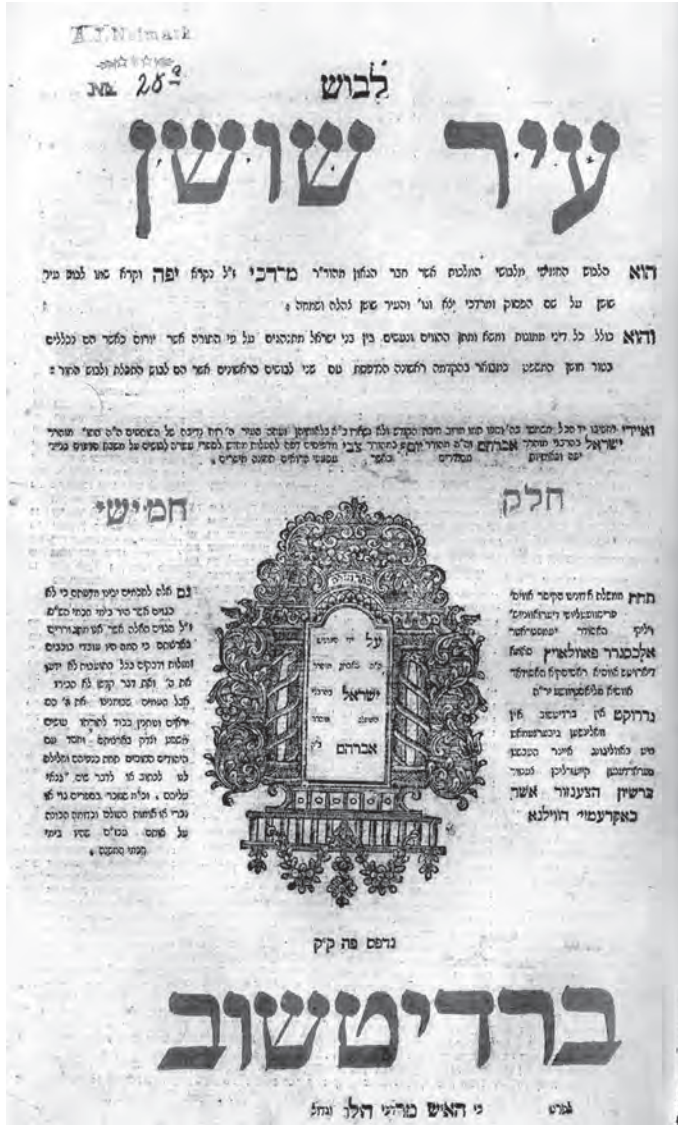
With the Second Partition of Poland in 1793, Berdychiv fell to the Russian Empire. From the mid-19th century Berdychiv's significance as a trading centre gradually diminished. In the 1850s and 1860s two state schools for Jews were established, followed by a number of private educational institutions. The first official census in the Russian Empire, conducted in 1897, recorded 53,728 residents of the town. Among them were around 42,000 Jews, who made up 80 per cent of the town's population. Berdychiv was one of the heartlands of Jewish culture in the Russian Empire.

Under Soviet rule, proletarian Jewish culture and the Yiddish language were initially encouraged. When national policy changed, Jewish and Christian places of worship were closed. Many Jews, along with Ukrainians and people of other nationalities, were victims of the Great Famine (Holodomor) and later the Great Purge. At the end of the 1930s Yiddish was replaced by Russian as the language of instruction in Jewish schools. The 1939 census recorded a Jewish population of 23,266 in Berdychiv.



Вулична торгівля поряд із Бердичівським ринком (початок XX ст.).  
Street traders by the marketplace in Berdychiv (early 20th century).

© Public domain



Титульна сторінка «Левуш ір Шушан», коментар щодо єврейського цивільного та кримінального права. Надруковано у Бердичеві у 1821 р.

Title page of “Levush ir Shushan”, a commentary on Jewish civil and criminal law, published in Berdychiv in 1821.



Бердичевъ. — Berditchew. № 8.  
Махнівська улица отъ площади.



Вулиця Махнівська у Бердичеві, позаду Хоральна синагога (початок ХХ ст.). Єврейські крамниці, синагоги та молитовні будинки були характерні для міста.

Makhnivska Street in Berdychiv with the Great Choral Synagogue in the background (early 20th century). Jewish shops, synagogues, and prayer houses shaped Berdychiv's urban landscape.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas







*Прихильники сіоністського руху «Гехалуц» у Бердичеві беруть участь у першому підготовчому сільськогосподарському курсі для еміграції до Палестини (Бердичів, близько 1919 р.).*

*Members of the "Hehalutz" Zionist movement at the first agricultural training course in Berdychiv that prepared them for emigration to Palestine (Berdychiv, around 1919).*

© Central Zionist Archives, 1015056/PHG



*Група хлопчиків, заарештованих радянською міліцією за відвідування нелегальної єврейської релігійної школи у Бердичеві (кінець 1930-х рр.).*

*A group of boys after their arrest by the Soviet militia for attending lessons at an illegal Jewish religious school in Berdychiv (late 1930s).*

© [www.chabad.org](http://www.chabad.org)

## ГОЛОКОСТ

---

Німецькі війська захопили Бердичів 7 липня 1941 р. Переслідування та вбивства євреїв почались у перші дні окупації і тривали до визволення міста Червоною армією. На початку серпня 1941 р. групу єврейських жінок примусили багато разів перепливати річку Гнилоп'ять, поки усі вони не потонули. Німецька окупаційна влада наказала євреям носити позначки на одязі та переселила їх у серпні 1941 р. до гетто.

Нижченаведені відомості про перебіг Голокосту в Бердичеві базуються на даних радянської Надзвичайної державної комісії по встановленню злочинів німецько-фашистських загарбників, яка у квітні – травні 1944 р., ще під час війни, розслідувала численні масові поховання і масштаби німецьких злочинів.

28 серпня 1941 р. у дворі колишнього монастиря розстріляли 960 осіб, серед яких було багато євреїв. 5 вересня 1941 р. біля села Хажин на південь від Бердичева було розстріляно 1303 молодих євреїв з гетто міста. Розстріли там відбувалися і надалі. Серед жертв були, ймовірно, і радянські військовополонені. Загальна кількість загиблих тут у кількох ямах становила 10 656 осіб.

Найбільший масовий розстріл євреїв відбувся 15 вересня 1941 р. У районі аеродрому біля населених пунктів Романівка, Радянське (нині – Романівка) та Шльомарка (нині – Любомирка) розстріляли за один день понад 12 тисяч євреїв із гетто Бердичева. Розстріли тривали й наступного дня. Лише кілька сотень ремісників зі своїми сім'ями залишилися в гетто. З листопада 1941 р. частину ремісників та їхні сім'ї, а також євреїв із Бердичева та околиць, яких відшукали у схованках, убили поблизу селища Сокуліно (нині –

## THE HOLOCAUST

---

German troops seized Berdychiv on 7 July 1941. The persecution and murder of the Jews began a few days after the start of the occupation and did not come to an end until just before the invasion of the Red Army. At the beginning of August 1941 a group of Jewish women were forced to keep swimming across the Hnylopiat River until all of them drowned. The German occupation administration made the Jews wear identifying badges on their clothing and issued a decree in August 1941 making it compulsory for them to move into a ghetto.

The following accounts of the Holocaust in Berdychiv are based on the findings of the Soviet Extraordinary State Commission for Ascertaining and Investigating Crimes Perpetrated by the German-Fascist Invaders. In April and May 1944, while the war was still ongoing, the commission examined the large number of mass graves and assessed the extent of the German crimes in and around Berdychiv.

On 28 August 1941 a total of 960 people, among them many Jews, were shot in the quadrangle of the former monastery. On 5 September 1941, 1,303 young Jews from the ghetto were shot near the village of Khazhyn, to the south of Berdychiv. The shootings later continued at this site. Soviet prisoners of war probably were also among the victims. A total of 10,656 people were murdered near Khazhyn and buried in several mass graves.

The largest mass shooting of Jews took place on 15 September 1941. In the space of one day, around 12,000 Jews from the Berdychiv ghetto were shot at the airfield near the villages of Romanivka, Radianske (today Romanivka) and Shliomarka (today Liubomyrka). The shootings continued the following day. Only several hundred

с. Мирне). Надзвичайна державна комісія у 1944 р. у десяти могилах поблизу населених пунктів Романівка, Радянське, Шльомарка й Сокуліно виявила останки 18 640 убитих євреїв. Тоді ж їх перепоховали у шести могилах.

У липні 1942 р. на Лисій горі розстріляли євреїв із трудового табору і тих, кого схопили під час облав. Останні групи євреїв-фахівців були розстріляні на території тюрми в листопаді 1943 р., напередодні звільнення міста від окупантів.

За даними Надзвичайної державної комісії, загальна кількість розстріляних у Бердичеві та його околицях становила 38 536 осіб, із них – близько 30 тисяч євреїв. Окрім євреїв, серед жертв були тисячі радянських військовополонених, а також тих, хто чинив спротив окупаційному режиму або був у цьому запідозрений.

skilled craftsmen were initially reprieved and permitted to remain in the ghetto with their families. On 3 November 1941 a group of these craftsmen and their families were murdered near the village of Sokulino (today Myrne) along with Jews who had been discovered in hiding in Berdychiv or the surrounding area. In 1944 the Extraordinary State Commission recorded the remains of 18,640 murdered Jews in ten mass graves near the villages of Romanivka, Radianske, Shliomarka and Sokulino. They were reburied in six mass graves.

In July 1942 the Jews from the “Bald Mountain” (“Lysa hora”) forced labour camp were murdered along with those captured during raids. The remaining Jewish craftsmen were shot in November 1943 in the grounds of the prison, before the town was liberated from the occupiers.

According to the report of the Extraordinary State Commission, a total of 38,536 people were shot in Berdychiv and the surrounding area, including around 30,000 Jews. In addition to Jews, thousands of Soviet prisoners of war, as well as real or suspected opponents of the occupation regime, were shot.



Фото Бердичева з повітря, приблизно 1917 р., з видом на монастир, базар та Успенський собор. Монастир та базар використовувались німецькими окупантами для збору євреїв перед розстрілами. Видно також синагогу на вулиці Старомиській – будинки навколо утворювали бердичівське гетто.

*Reproduction of an aerial photo of Berdychiv around 1917 showing the Discalced Carmelites Monastery, marketplace and Uspensky Cathedral. During the German occupation the monastery and marketplace were used to assemble Jews before they were murdered. The photo also shows the synagogue in Staromiska Street – the neighbouring houses formed the Berdychiv ghetto.*





Катерина Гроссман (нар. Вітіс), мати письменника та журналіста Василя Гроссмана, яку вбили у Бердичеві. У романі Гроссмана «Життя і доля» є лист матері, яка пише синові з гетто.

«Я заснула аж вдосвіта, а прокинувшись, відчула страшенну тугу. Я була в своїй кімнаті, у своєму ліжку, та відчувала себе на чужині, загубленою, самотньою. Того ж ранку мені нагадали забуте за роки радянської влади, що я єврейка. Німці їхали на вантажній машині і кричали: «Juden kaputt!» А потім нагадали мені про те деякі сусіди. [...] Я ходжу до хворих додому. У крихітних кімнатках тісняться десятки людей: підсліпуваті старі, малята, вагітні. [...] Німці знищують всіх євреїв довкола, не жаліють дітей і старих. [...] Тепер, ночами, Вітю, мене охоплює жах, від якого холодне серце. Скоро я загину». (Переклад з рос. Василя Стефака).

Jekaterina Grossman (née Vitis), mother of the writer and journalist Vasily Grossman, was murdered in Berdychiv. Vasily Grossman's novel "Life and Fate" contains a letter from a mother in the ghetto to her son.

"I fell asleep towards morning, and when I woke I felt desperately sad. I was in my room, in my bed, and yet I felt like I was in a foreign place, lost and alone. That morning I remembered what I had forgotten during the years of the Soviet regime – that I am a Jew. The Germans arrived in trucks, yelling "Juden kaputt" ["Jews are all dead"]. And then I got a reminder from some of my own neighbours. [...] I visit the sick in their homes. Dozens of people are living crammed together in tiny rooms: old men who are half blind, infants, pregnant women. [...] The Germans are annihilating all Jews in the area, without sparing children or the elderly. [...] Vitia, at night I am now gripped by such horror that my blood runs cold. My death awaits me."



Газета «Калифорниер ідише штіме» (Калифорнійський ідишський голос) від 22 серпня 1941 р. повідомляла про знущання та вбивства євреїв Бердичева.

On 22 August 1941 the newspaper "Kalifornier Idishe Shtime" / "California Jewish Voice" reports on the humiliation and murder of the Jews in Berdychiv.



*Мешканці Хажина були свідками розстрілів поблизу цього села. Деякі селяни, зокрема, Зігмунд Томашевський, бачили євреїв, яким вдалося втекти з масового розстрілу. Фото: травень 2019 р.*

*The inhabitants of Khazhyn were witness to the shootings near the village. Some of the villagers, like Zigmund Tomashevski, saw a number of Jews who managed to flee the mass shooting. Photo: May 2019.*

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko, 2019



*Михайла Небрата (нар. 1925 р. у Краснополі) разом з його батьком перевели у травні 1942 р. з гетто Янушполя до трудового табору на Лисій горі у Бердичеві. Михайлові вдалося втекти, а його батько загинув там під час розстрілів останніх євреїв табору.*

*In May 1942 Mykhaylo Nebrat (born in 1925 in Krasnopil) was transported with his father from the Yanushpil ghetto to the "Lysa hora" forced labour camp in Berdychiv. Mykhaylo Nebrat managed to escape, but his father was murdered in the final shooting of Jews from the camp.*

© USC Shoah Foundation, Mikhail Nebrat, 1997



*Будинок на Лисій горі, де розміщувався єврейський трудовий табір.  
The building that housed the forced labour camp for Jews in «Lysa hora».*

© Анатолій Горобчук, 2019

## ВІДБУДОВА ТА ПАМ'ЯТЬ

---

5 січня 1944 р. Червона армія звільнила Бердичів. Згодом до міста почали повертатись євреї, яким вдалося вижити. Єврейська община намагалася відродитися. Її члени дбали про відновлення синагог і за потреби допомагали одновірцям. Держава намагалась перешкоджати їхній діяльності, звинувачуючи у «порушенні радянських законів». На початку 1960-х рр. зменшення кількості єврейського населення використали як привід, щоб забрати в общини Хоральну синагогу, в якій розмістили рукавичну фабрику. Єдиною діючою синагогою тривалий час залишалася споруда по вул. Вінницькій.

У 1946 р. біля масових поховань євреї провели один із перших у Радянському Союзі мітингів, присвячений пам'яті «жертв фашизму». Встановити пам'ятний знак держава євреям не дозволила. Лише у 1983 р. неподалік аеродрому вони спорудили пам'ятник, на якому вказали кількість жертв.

Здобуття політичних свобод наприкінці 1980-х рр., з одного боку, уможливило масову еміграцію євреїв з Бердичева, а з іншого – сприяло виникненню нових єврейських релігійних, культурних, освітніх, благодійних та інших організацій. На місцях розстрілу жертв Голокосту встановили пам'ятні знаки. Усипальня рабина Леві Іцхака бен Меїра на єврейському кладовищі є місцем масового паломництва. У 2015 р. відкрито Музей єврейства міста Бердичева.

## RECONSTRUCTION AND REMEMBRANCE

---

On 5 January 1944 the Red Army liberated Berdychiv. Jewish survivors soon returned. The Jewish community attempted to re-establish itself in the town. Its members made efforts to rebuild the destroyed synagogues and to aid fellow Jews who were in need. The state acted with hostility towards the Jewish community, accusing it of “violating Soviet laws”. At the start of the 1960s the declining number of Jews was used as a pretext to stop the community from using the Choral Synagogue. A glove factory was moved in there instead. For a long time, the building in Vinnytska Street was the only active synagogue. In 1946 Jews held a commemoration next to the mass shooting pits. This was one of the first ceremonies in the Soviet Union to remember the «victims of fascism». For a long time, the state refused to let the Jews erect memorials. It was not until 1983 that they were allowed to put up a memorial near the airfield. Its inscription stated the number of victims. The gaining of political freedom in the late 1980s on the one hand enabled the mass migration of Jews from Berdychiv. On the other hand, it allowed new religious, cultural, educational, charitable and other Jewish organisations to develop. Memorials were placed at Holocaust era mass shooting sites. Many pilgrims visit the grave of Rabbi Levi Yitshak ben Me’ir in the Jewish cemetery. Berdychiv’s Jewish Museum was opened in 2015.





Афіша про виступ єврейського театрального колективу верстатобудівного заводу «Комсомолец», який у липні 1947 р. відновив роботу.

Poster for a performance by the Jewish theatre ensemble of the machine tool manufacturer «Komsomolez», which recommenced its activities in July 1947.

© Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ





У 1953 р. на пожертви було виготовлено і встановлено на території аеродрому пам'ятник жертвам Голокосту, але одразу демонтовано. Ініціатором встановлення пам'ятника був Співак, якого за це звільнили зі служби в армії та виключили з Комуністичної партії. Пам'ятник знайшли через два десятиліття на єврейському кладовищі і встановили у 1990 р. біля головного входу, де він і стоїть нині.

*Funded by donations, the memorial was erected at the airfield in 1953 but taken down immediately afterwards. Spivak was dismissed from the army and expelled from the Communist Party for his role in spearheading the memorial initiative. The memorial was discovered two decades later at the Jewish cemetery and was placed in 1990 at the main entrance, where it stands today.*



На місцях масових поховань на околицях Бердичева у 1983 р. встановили пам'ятні плити. Того ж року біля аеродрому встановили пам'ятний знак «мирним радянським жителям», адже у Радянському Союзі було заборонено прямо вказувати на єврейське походження жертв.

In 1983 memorial stones were placed on the mass graves in the area around Berdychiv. In the same year a plaque dedicated to «peaceful Soviet citizens» was put up on the road bordering the airfield – in the Soviet Union it was not permitted to refer explicitly to the Jewish origins of the victims.

© Yad Vashem Photo Archive, Jerusalem. 3125\_3



Вшанування пам'яті убитих євреїв біля масового поховання неподалік від с. Романівка, вересень 2018 р. За традицією, учасники церемонії обходять могили.

Commemoration for the murdered Jews at the mass grave near Romanivka, September 2018. In accordance with tradition, the ceremony participants walk around the graves.

© Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe, Anna Voitenko, 2018



*Недільна школа у синагозі, заснована 1990 р. (Бердичів, 1991 р.).*

*Sunday school in the synagogue, which opened in 1990 (photo taken in 1991).*

© Ріта Островська

## СІМЕЙНІ ІСТОРІЇ

---

### **Родина Вайншельбойм**

Єврейська родина Вайншельбойм: батько – маляр, мати – домогосподарка та шестеро дітей – мешкали на Староміській вулиці (нині в районі вул. Миру). Жили бідно. Вдома розмовляли на їдиш. Щосуботи та на свята батьки ходили до синагоги. У 13 років Михайло пройшов обряд релігійного повноліття «бар-міцва».

Коли німецькі окупанти створили гетто, родину Вайншельбойм змусили туди переселитися. Вранці 15 вересня 1941 р. матір, брата та двох сестер разом з іншими євреями німці та місцеві поліцейські зібрали на базарі та повели на аеродром на розстріл. Кілька сотень ремісників залишили в гетто, серед них його батька. Михайла мати встигла заховати за піччю. Згодом його схопили місцеві поліцейські, але йому вдалося втекти.

Наприкінці жовтня 1941 р. Михайла та його батька забрали на територію монастиря, а після кількох днів погнали в колонах на поле біля селища Сокуліно. Там їх змусили роздягнутися. Батько встиг попрощатися з Михайлом. 13-річний хлопець заховався у високій траві, а потім відповз геть. Він знайшов прихисток у сім'ї Дори Савелко, яка проживала на краю села Терехове.

Оскільки родина Савелків жила впроголодь, Михайло ходив по сусідніх селах та випрошував їжу. У серпні 1942 р. його затримали двоє поліцейських, але йому знову вдалося втекти. Українська сім'я більше його не відпускала.

Після звільнення Бердичева Михайло повернувся назад у місто. У 1954 р. він одружився із Софією Кац. Весілля відбулося з дотриманням єврейських традицій. Михайло Вайншельбойм проживає в

## FAMILY BIOGRAPHIES

---

### **The Vainshelboim Family**

The Vainshelboims, a Jewish family, lived in Statomiska Street (today Rayon Myru Street) in Berdychiv. The father was a painter, the mother a housewife, and they had six children. They lived a humble life and spoke Yiddish at home. The parents went to synagogue on Saturdays and on holidays. At 13 years old Mykhaylo celebrated his bar mitzvah, his religious coming of age.

After the occupiers had established the ghetto, the Vainshelboim family was forced to move there. On the morning of 15 September 1941, the Germans and local police escorted Mykhaylo's mother, brother and two of his sisters, along with other Jews, to the assembly point on the marketplace. From there they were taken to the airfield and shot. A few hundred skilled craftsmen were left behind in the ghetto, including his father. Mykhaylo's mother managed to hide him behind the stove before the police arrived. Ukrainian police later found him, but he was able to escape.

At the end of October 1941, Mykhaylo and his father were taken to the monastery and after being held there for a few days they were marched in columns to a field near the village of Sokulino. There they had to undress. Mykhaylo's father said his last goodbyes to his son. The 13-year-old boy hid in tall grass and crawled away. He was hidden by the family of Dora Savelko, who lived on the outskirts of the village of Terehowe.

As the Savelko family was suffering from hunger, Mykhaylo used to go to the neighbouring villages to beg for food. In August 1942 two policemen arrested him, but again he managed to escape. The Ukrainian family refused to let him out again.

Бердичеві. Більше як 30 членів його родини було вбито в Бердичеві та околицях.

### **Родина Бурменко**

Геня Бурменко народилась у 1917 р. у Бердичеві. Її батько Берл (Борис), кравець за фахом, помер у 1921 р. від тифу. Мати Зісля (Зінаїда) залишилася сама з двома доньками. Геня закінчила шість класів єврейської школи й почала працювати на фабриці, щоб утримувати сім'ю. У 1936 р. вона вийшла заміж за Моню Фурмана. Наступного року у них народився син Борис.

Після вторгнення німців улітку 1941 р. Геня працювала прибиральницею в комендатурі, щоб прогодувати сім'ю, а також маму та сестру Розу з п'ятирічною донькою. Оскільки під час перших масових розстрілів убивали лише молодих євреїв, 15 вересня 1941 р. заховались тільки Геня та Роза. Їхня матір залишилася з двома маленькими дітьми у квартирі. Їх забрали та вбили, як і чоловіка Гені та його батька. Коли Геня та Роза шукали матір і дітей, їх схопили німці та відвезли до аеродрому. Сестри попрощались. Геня показала довідку з місця роботи, видаючи себе за неєврейку, її відпустили.

Геня знайшла прихисток спочатку у Марії Домбровської, а потім у сім'ї Акулини Краснолуцької.

Після війни Геня вийшла заміж за Сьому (Зельмана) Дімонта, який повернувся з фронту, він втратив багато родичів у Бердичеві. У них народилось двоє дітей – Міхаель (Мендл) та Зінаїда (Зісля). У 2015 р. Геня Бурменко-Дімонд померла в Ізраїлі.

Голокост у Бердичеві вдалося пережити лише небагатьом євреям. Відомі такі імена:

*Бакмаєва Галина, Бакмаєв Ісаак, Блімес Малка (Кордаш Ніна), Бурменко-Дімонт Геня, Вайншельбойм Михайло, Ємеліна Марія, Заблоцька Галина, Зелюнко Євгеній, Копит Давид, Лангер Давид, Проневич Леонід, Сапер Іда, Чудновський Борис, Шойхет Майя, Шулятицька Галина.*

Історії сімей Вайншельбойм та Бурменко є прикладами того, якою була доля єврейських жителів Бердичева.



After the liberation of Berdychiv, Mykhaylo returned to the town. In 1954 he married Sofia in a Jewish ceremony. Mykhaylo Vainshelboim lives in Berdychiv. Over 30 members of his family were murdered in and around Berdychiv.

### **The Burmenko Family**

Genya Burmenko was born in Berdychiv in 1917. Her father Berl (Boris), a tailor, died of typhus in 1921. Her mother Zislya (Zinaida) then lived alone with her two daughters. Genya completed six years of Jewish school and subsequently started to work in a factory in order to support the family. In 1936 she married Monya Furman. Her son Boris was born a year later.

Following the German invasion in summer 1941, Genya worked as a cleaner in the commandant's headquarters in order to feed her family as well as her sister Roza and Roza's five-year-old daughter. Because only young Jews were murdered in the first mass shootings, just Genya and Roza hid on 15 September 1941. Their mother stayed at home with the two small children. They were rounded up and killed, as were Genya's husband and his father. When Genya and Roza went to look for their mother and their children, they were captured by the Germans and taken to the airfield. The sisters said their last goodbyes to each other. Genya showed her work permit, pretended to be a non-Jew and was released.

Genya went into hiding, initially at the home of Mariya Dombrowska, and then with the family of Akulina Krasnoluzka.

After the war, Genya married Sema (Zel'man) Dimont, a returnee from the front who had lost many relatives in Berdychiv. They had two children – Michael (Mendl) and Zinaida (Zislya). Genya Burmenko-Dimont died in 2015 in Israel.

Only a few Jews survived the Holocaust in Berdychiv. The following are known to have survived:

*Bakmaieva Halyna, Bakmaiev Isaak, Blimes Malka (Kordash Nina), Burmenko-Dimont Genya, Vainshelboim Mykhaylo, Yemelina Mariya, Zablotska Halyna, Zeliunko Yevhenii, Kopyt Davyd, Langer Davyd, Pronevych Leonid, Saper Ida, Chudnovskiy Borys, Shoikhet Maya, Shuliatytska Halyna.*

The biographies of the Vainshelboim and Burmenko families are emblematic of the fate of the Jewish residents of Berdychiv.



*Михайло Вайншельбойм, жовтень 2018 р.*

*Mykhaylo Vainshelboim, October 2018.*

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko, 2018





Родини Юданіних та Вайншельбоймів – батьки, бабуся, тітки, брати та сестри Михайла (Михайла на фотографії немає). Більшість із них були вбиті під час масових розстрілів у Бердичеві.

*The Judanin and Vainshelboim families – Mykhaylo's parents, grandmother, aunts, brothers and sister (Mykhaylo is not on the photo). Most of them were murdered in mass shootings in Berdychiv.*

© Музей єврейства міста Бердичева



*Вшанування пам'яті євреїв, убитих біля Хажина. Фото 16 вересня 2017 р. Зліва: Михайло Вайншельбойм, чию тітку Маню Юданіну вбили на цьому місці разом із сином. Меморіальну плиту встановили у жовтні 1990 р., однак на ній не зазначено, що жертви були євреями.*

*Commemorating the Jews murdered near Khazhyn, 16 September 2017. On the left: Mykhaylo Vainshelboim, whose aunt, Mania Judanina, was murdered here along with her son. The memorial dates back to October 1990. It does not state that the victims were Jewish.*

© Анатолій Горобчук, 2017



*Геня Бурменко-Дімонт, 1997 р.*

*Genya Burmenko-Dimont, 1997.*

© USC Shoah Foundation, Genia Burmenko, 1997



*Геніна сестра Роза (1910 р. н.). Вона була вбита 15 вересня 1941 р.  
Genya's sister Roza (born in 1910). She was murdered on 15 September 1941.*

*© USC Shoah Foundation, Genia Burmenko, 1997*



*Донька Геніної сестри Рози. Вона була вбита разом з мамою 15 вересня 1941 р.*

*Daughter of Roza, Genya's sister. She was murdered together with her mother on 15 September 1941.*

© USC Shoah Foundation, Genia Burmenko, 1997



Геня Бурменко-Дімонт і Акулина Краснолуцька. Сім'я Акулини переховувала Геню під час німецької окупації.

Genya Burmenko-Dimont and Akulina Krasnoluzka. Akulina's family hid Genya during the German occupation.



*Марія (Маня) Домбровська (1915–2004). У грудні 2014 р. була посмертно вшанована як Праведниця народів світу Національним меморіалом Катастрофи та героїзму єврейського народу «Яд Вашем» у Державі Ізраїль.*

*Mariya (Manya) Dombrovska (1915–2004). In December 2014 Israel's national memorial site, Yad Vashem, posthumously honoured her as one of the «Righteous Among the Nations».*

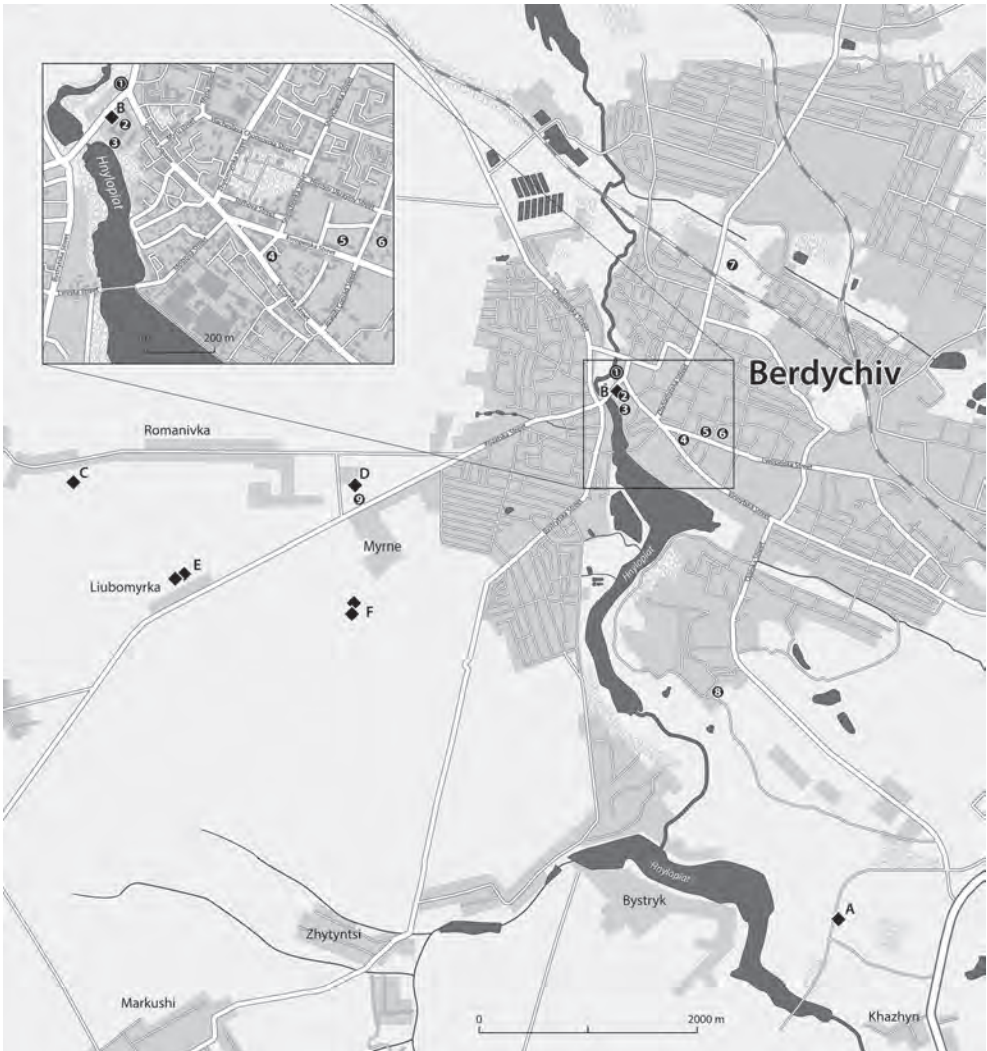
© USC Shoah Foundation, Genia Burmenko, 1997



## КАРТИ/MAPS



1 – Місце пам'яті та інформації жертв Голокосту у м. Бердичеві; 2 – Монастир Босих Кармелітів; 3 – Музей історії міста Бердичева, пл. Соборна, 25; 4 – Колишня Хоральна синагога; 5 – Музей єврейства міста Бердичева, вул. Європейська, 15; 6 – Музично-драматичний театр на Європейській, 21; 7 – Єврейське кладовище; 8 – Будинок колишнього єврейського трудового табору; 9 – Пам'ятний знак 1983 р. біля місць масових розстрілів євреїв.



1 – Memorial and Information Site for the Victims of the Holocaust in Berdychiv; 2 – Discalced Carmelites Monastery; 3 – Berdychiv Historical Museum, Soborna Square 25; 4 – Former Choral Synagogue; 5 – Berdychiv Jewish Museum, Europeiska Street 15; 6 – Music and Drama Theatre, Europeiska Street 21; 7 – Jewish Cemetery; 8 – Building belonging to the former forced labour camp for Jews; 9 – Memorial dating from 1983 near the sites of mass shootings of Jews.



А. Масове поховання і пам'ятник жертвам Голокосту біля с. Хажин.

A. Mass grave site and Holocaust Memorial near Khazhyn.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko, 2016





*В. Масове поховання біля Монастиря Босих Кармелітів.*

*B. Mass grave site near Discalced Carmelites Monastery.*

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko, 2018



С. Масове поховання біля с. Романівка (колишнє Радянське).

C. Mass grave site near Romanivka, formerly Radianske.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko, 2018





*D. Масове поховання біля с. Романівка.*

*D. Mass grave site near Romanivka.*

© Анатолій Горобчук, 2019



Е. Два масових поховання біля с. Любомирка (колишне Шльоомарка).

E. Two mass grave sites near Liubomyrka, formerly Shliomarka.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko, 2018





*Ф. Два масових поховання біля с. Мирне (колишнє Сокуліно).*

*Ф. Two mass grave sites near Murne, formerly Sokulino.*

© Анатолій Горобчук, 2019

Літературний редактор  
англійського тексту  
*д-р Керолайн Пірс*

Literary editing  
of English part  
*Dr. Caroline Pearce*

Літературний редактор  
українського тексту  
*Олена Пазюк*

Literary editing  
of Ukrainian part  
*Olena Pazyuk*

Коректор  
*Наталя Анікеєнко*

Proofreading  
*Natalia Anikeenko*

Дизайн  
*Олександр Остапов*

Design  
*Oleksandr Ostapov*

Комп'ютерна верстка  
*Марина Кулікова*

Layout  
*Maryna Kulikova*

На обкладинці:  
Місце пам'яті та інформації жертв  
Голокосту в м. Бердичев  
(архітектор *Тарас Савка*)  
і проект Пам'ятника євреям  
Бердичева і околиць,  
убитим поблизу села Хажин  
(архітектори *Ірина Циба та*  
*Антон Олійник*)

Cover photo:  
Memorial and Information Site for the  
Victims of the Holocaust in Berdychiv  
(Architect *Taras Savka*),  
and design of the Memorial to the  
Murdered Jews of Berdychiv and  
Surrounding Area  
(Architects *Iryna Tsyba and*  
*Anton Oliynyk*)

Український центр вивчення  
історії Голокосту  
01011, Київ,  
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109  
Тел. (044) 2859030  
Email: [uhcenter@holocaust.kiev.ua](mailto:uhcenter@holocaust.kiev.ua)

Ukrainian Center  
for Holocaust Studies  
01011, Kyiv,  
Generala Almazova str. 8, r. 109  
Tel. (044) 2859030  
Email: [uhcenter@holocaust.kiev.ua](mailto:uhcenter@holocaust.kiev.ua)